

ДІАЛОГ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК УМОВИ УСПІШНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, діалогічний підхід, професійна компетентність, емпатія.

Keywords: tolerance, intolerance, dialogic approach, professional competence, empathy

Специфікою педагогічної діяльності є те, що рішення професійних цілей і завдань повністю знаходиться в площині комунікації і реалізується через комунікативну взаємодію, і тому в ній особливо значущими є питання спілкування, взаєморозуміння, співробітництва, діалогу. Відповідно, зростає рівень вимог до комунікативної культури та комунікативної етики як основного чиннику, що дозволяє майбутньому педагогу в подальшому досягти високого професійного рівня.

Як суб'єкт-об'єктна взаємодія спілкування передбачає певну душевну настроєність людини, моральну готовність брати в ньому участь. Ця готовність нерідко набуває свідомого, вольового характеру, а інколи постає і як щось більш глибоке й первинне, ніж воля. Саме ця вкорінена в цілісному існуванні людини здатність до спілкування, до прийняття у свій внутрішній світ «надлишкових» щодо нього цінностей і смислів інших Я, буття загалом і до відповідної цьому перебудови власної суб'єктивності й називається *відкритістю*. Навпаки, відсутність такої здатності, виключна зосередженість на внутрішніх цінностях і проблемах у своєму цілісному життєвому аспекті постає як *замкненість*. Дослідження сутності та змісту готовності до педагогічної діяльності дозволяє кваліфікувати її як інтегративну якість особистості педагога-професіонала, як умову і передумову ефективної педагогічної діяльності, як узагальнений показник професійної компетентності і як мету професійного самовдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Педагогічні ідеї толерантності містяться в роботах багатьох педагогів минулого і сьогодення, зокрема, представників вільного виховання в особі Ж.-Ж. Руссо, М. Монтессорі, Л.Н. Толстого, а також В.О. Сухомлинського. У сучасній літературі теоретичний аналіз та обґрунтування поняття «толерантність» були зроблені в роботах А.Р. Асмолова, С.Л. Братченко, І.Д. Бега, П.Ф. Комогорова, В.А. Лекторського, В.Г. Маралова, М.П. Мчедлова, Г.У. Солдатової, В.А. Ситарова та ін. Ідеї толерантності зустрічаються в роботах педагогів-новаторів, таких, як Ш.А. Амонашвілі, Е.Н. Ільїна, С.В. Лисенкової, В.Ф. Шаталова.

Цікавими є погляди на толерантність – як прояв свідомого, осмисленого і відповідального вибору людини, її власної позиції та активності з побудови певних

відносин (К. Роджерс, Дж. Бюдженал, Т. Адорно, Е. Фромм, М. Хоркхаймер, М. Рокіч, Г. Маркузе, Л. І. Рюмшина), а також на толерантність як складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен (І. Петтай, М. Уолцер, Г. Кристал, О. Б. Скрябіна, С. Л. Братченко).

Толерантність, розглянута з точки зору діалогічного підходу, найбільш яскраво відображає всі основні аспекти проблеми толерантності – як з точки зору її вивчення, так і з точки зору розвитку та навчання. У цьому вимірі головне, як зазначає С. Л. Братченко, «внутріособистісна умова» толерантності – це розуміння природності і неминучості відмінностей між людьми і готовність поважати ці відмінності, а також визнання прав і свобод кожної людини, здатність до співіснування з іншими людьми, до вступу з ними в ненасильницькі форми взаємодії, тобто – готовність і здатність до діалогу. Міжособистісна толерантність в концепції діалогу може бути розкрита і досліджена також за допомогою такого конструкту як «комунікативні права особистості» [1, 212] – за допомогою якого описується система психолого-правових підстав спілкування, що визначають межі свободи співрозмовників таким чином, щоб забезпечити їх взаємодію на основі взаємного визнання і ненасильства. Серед основних, базових комунікативних прав особистості (КПО) – право на свою систему цінностей, право на гідність та її повагу, право на індивідуальність і своєрідність, на відміну від співрозмовника, право на точку зору та ін. Ці права можуть розглядатися і як операціоналізація комунікативної толерантності, як фіксація конкретних напрямів зусиль, необхідних для підтримки повноцінного мирного співіснування та співробітництва. Саме тому визнання людиною основних КПО (як своїх, так і співрозмовника) і проходження нею в реальному спілкуванні можуть служити важливими критеріями міжособистісної толерантності. Багато «складових» толерантності, мабуть, можуть бути сформовані шляхом спеціального навчання, соціально-психологічних тренінгів і т.д. У багатьох психолого-педагогічних розробках віддається перевага саме формульним підходам (Комогоров, 2000; Скрябіна, 2000). Якщо розуміти толерантність не як просту суму знань або поведінкових умінь, а як особистісну позицію, ціннісне ставлення, то найбільш адекватною психолого-педагогічною тактикою розвитку толерантності є фасилітативний підхід, при якому основна увага зосереджена не на досягненні загальних для всіх «заданих результатів», а на створенні умов, що сприяють формуванню толерантності.

Тому толерантність є професійно необхідною особистісною якістю педагога, яка диктується завданнями, змістом і характером його діяльності. Проблема ускладнюється ще й тим, що ця якість пов'язана з взаємовідносинами не тільки з дітьми, але і з дорослими. На думку П. Ф. Комогорова, необхідно брати до уваги специфіку вчительської праці, коли педагогу в своїй навчальній, виховній, організаційній, методичній та суспільно-корисній діяльності доводиться встановлювати відносини з безліччю людей найрізноманітніших професій, людей з різних майнових верств суспільства, що відрізняються один від одного за політичними переконаннями, релігійними поглядами. Можна прийти до висновку, що педагог повинен володіти здібностями толерантної взаємодії на всіх рівнях і у всіх проявах толерантності.

Педагогіка толерантності за Г. М. Шеламовою [6, 24] передбачає:

– культуру спілкування як розуміння іншого в діалозі, як взаєморозуміння і співпереживання;

– толерантне мислення як основу пізнання індивідуальності людини, її потреб, цінностей, поглядів, переконань і різноманітних форм проявів в процесі спілкування, що дозволяє виховувати особистісні якості індивіда, трансформуючи їх убик емпатії, взаємоповаги, почуття партнерства;

– особистісно-орієнтований підхід в освітньому процесі, основою якого є суб'єкт-суб'єктні відносини.

Педагогіка толерантності висуває певні вимоги до особистості вчителя. Це, перш за все, такі якості: відношення до людини як самоцінності, ставлення до себе як до самоцінності, тобто самоприйняття, самоповага, віра у свої можливості, потреба і здатність до перетворення себе, ставлення до професії як способу самореалізації. Педагогіка толерантності ґрунтується на зміні ставлення до учня.

Принципами педагогіки толерантності є принцип співробітництва та ненасильства. Толерантність може розглядатися, з одного боку, як засіб досягнення поставлених виховних та освітніх завдань, з іншого, – як одна з цілей процесу виховання. Одна з форм прояву толерантності – це коли педагогічна толерантність сприяє формуванню толерантної особистості вихованця. Досвід і роботи В.А. Сухомлинського та А.С. Макаренка лягли в основу формування «педагогіки співробітництва». Педагогіка співробітництва як науковий напрям з'явилася в 80-х роках. Ш.О. Амонашвілі, І.П. Волков, І.П. Іванов, Є.Н. Ільїн, В.А. Караковський, В.Ф. Шаталов, М.П. Щетінін та ін представили ідеї співпраці в узагальненому вигляді. На їх думку, педагогіка співробітництва – це новий підхід у вихованні та навчанні, в основі якого лежить співробітництво у всіх сферах навчальної та позаурочної діяльності – співпраця вчителів, учнів, батьків і адміністрації освітньої установи. Як пише про це Ш.О. Амонашвілі, ідея педагогіки співробітництва полягає в тому, щоб «зробити дитину нашим (дорослих – вчителів, вихователів, батьків) добровільним і зацікавленим соратником, співробітником, одноступенем у своєму ж вихованні, освіті, навчанні, становленні, зробити його рівноправним учасником педагогічного процесу, турботливим і відповідальним за цей процес, за його результати» [5, 48]. У ціннісній орієнтації «педагогіки співробітництва» виділяються три особистісні установки [5, 121-124]: прийняття учня, колеги таким, який він є, емпатійне розуміння іншого, установка на відкрите і довірче спілкування з суб'єктами освітнього процесу. Установка на прийняття учня таким, яким він є умовою прямого звернення вихователя до свого вихованця, відкритого діалогу з ним, дійсної допомоги дитині в її становленні як особистості.

Протилежністю такої установки виступає стереотипне сприйняття учня, яке може бути джерелом його відкидання учителем, знецінення його реального «Я», а звідси і джерелом учнівського протесту, який виливається в прагненні будь-якими засобами зберегти самоповагу. Особистісна установка на емпатійне розуміння іншого є протилежною до оціночної. В основі оціночної установки лежить схематичний образ, що формується у свідомості вчителя в ході взаємовідносин з учнями та іншими вчителями. При емпатійному розумінні педагогу необхідно співпереживати, тобто переживати ті ж емоційні стани, що відчуває інша людина, через ототожнення з ним і співчувати – переживати власні емоційні стани у зв'язку з почуттями партнера по взаємодії. Емпатія є емоційною складовою толерантності. Установка на відкрите і довірче спілкування з суб'єктами освітнього процесу виникає завдяки здатності вчителя відійти від стереотипного сприйняття не стільки учнів, колег, скільки себе, сво-

го статусу. Виділення даних особистісних установок у взаємодії суб'єктів освітнього процесу дозволяє стверджувати, що методологічним принципом розуміння спілкування в «педагогіці співробітництва» виступає педагогічна толерантність.

Дані особливості спілкування є особистісними установками, а саме в такій якості розглядається один з компонентів педагогічної толерантності. Когнітивним компонентом толерантності є механізм прийняття іншої людини, з її індивідуальністю, самотністю. Сам процес взаємодії суб'єктів освітнього процесу передбачає можливість залишити за партнером по спілкуванню право на індивідуальність, на його відмінність від інших, за умови, що ці відмінності не носять антигромадського характеру. Одним із способів подолання інтолерантності є творче мислення, відсутність стереотипності мислення, схематичності і упередженості. Необхідністю долати стереотипність мислення для досягнення толерантності є установка і прояв емпатії. Така необхідність виникає у зв'язку з вимогою сприймати партнера по взаємодії в його актуальному стані на даний момент, а не з урахуванням його колишніх помилок, в результаті чого в людини складається стереотип сприйняття особистості та її поведінки.

Поняття ж емпатії тісно пов'язане з поняттям толерантності. У першу чергу емпатія пов'язана з емоційно-вольовим компонентом толерантності, тобто виникає емоційний зв'язок між суб'єктами. «Педагогіка співробітництва» за А.Г. Козловою [5, 73], передбачає розглядати спільну діяльність суб'єктів освітнього процесу як спілкування двох рівноправних партнерів, кожен з яких є індивідуальністю. Провідна роль щодо взаємодії між учнем і вчителем повинна належати останньому. Вчителю необхідно проявляти активну педагогічну позицію, особистісну зацікавленість у партнерстві.

Конкретизуючи ряд основоположних домінант педагогіки ненасильства, В.А. Ситаров і В.Г. Маралов, розглядають її як суму трьох компонентів: по-перше, як «... рух прогресивних педагогів, які виступають проти різних форм примусу ...»; по-друге, як «... напрямом у теорії та практиці навчання і виховання, що інтегрує в собі різні підходи у позначеній сфері ...»; по-третє, як «... напрям, орієнтований на формування у підростаючих поколінь психічного здоров'я ..., який передбачає сформованість позиції ненасильства ...» [4, 72].

Ідея співпраці-інтеграції має свої педагогічні еквіваленти: «соборно-стройова» педагогіка Л.Н Толстого; колективістські системи виховання А.С. Макаренка, В.О. Сухомлинського та сучасної японської школи; ідеї групового та комунікативного виховання гуманістичної психопедагогіки (А. Маслоу, К. Роджерс, Б. Берч та ін); радянську педагогіку співробітництва (Ш.А. Амонашвілі, К.К. Іванов, Е.М. Ільїн, В.А. Караковський та ін.). Ідеї педагогіки співробітництва близькі ідеям педагогіки ненасильства. А. Г. Козлова виділяє наступні педагогічні напрямки, що мають в основі своїй ідеї педагогіки співробітництва та ненасильства: педагогіка діалогу, педагогіка ризику, педагогіка успіху, педагогіка гармонійного розвитку, педагогіка творчості [5, 78]. У дещо іншому аспекті, ніж у педагогіці співробітництва та ненасильництва, проблеми взаємодії розглядаються в педагогіці діалогу. На думку А. Гжегорчик, існують види взаємодії, які сприяють толерантному поводженню: допомога, сприяння в сфері планування, співпраця, передача істини «через діалог в найзагальнішому сенсі можливо розуміння у вільній невимушеній взаємодії» [3, 47]. Діалог приймається послідовниками етики ненасильства для здійснення толерантної поведінки,

яка обумовлена моральною зрілістю людини, її культурною зацікавленістю. У різні епохи людської історії теорія пізнання світу і відповідні їй концепції виховання людини будувалися як діалог. Можна з високим ступенем ймовірності стверджувати, що провідною тенденцією, суттєвою формою розвитку, сутністю педагогіки є саме діалог вчителя і учня. Діалог – це основа творчого мислення, розвиток діалектичності як системоутворюючого компонента творчого мислення неможливий без діалогу (Л.С. Виготський, В.С. Біблер, Г.Я. Буш та ін.) Людина пізнає і перетворює світ в діалозі. Цінність діалогу полягає в тому, що він сприяє породженню інтересу і мотивації навчання на принципі ненасильства. Заснований на рівноправності, взаємній довірі, визнанні самоцінності його учасників, діалог створює умови для їх максимального повного творчого зростання. Прагнення людини досягти взаєморозуміння, заснованого на рівноправності, на узгодженості різних установок, мотивів, орієнтації, і реалізувати це взаєморозуміння через співпрацю, роз'яснення і діалог характеризує толерантну особистість.

Психологічний аналіз прояву толерантності у процесі педагогічної діяльності вчителя свідчить про те, що вона є професійно важливою якістю особистості вчителя. Аналізуючи особливості толерантності вчителя в педагогічному процесі, Ю.П. Поваренков визначає два види толерантності педагога: соціальна (або соціально-психологічна) і психологічна (або психофізіологічна). Наявність соціальної толерантності дозволяє вчителю ефективно взаємодіяти з усіма учасниками освітнього процесу, а сформованість психологічної толерантності забезпечує високу стійкість вчителя до численних професійних стресів і сприяє ефективній побудові професійної кар'єри. Ю.П. Поваренков пропонує виділяти в соціальній толерантності структурні компоненти: динамічні і операційні. Динамічна сторона толерантності визначається змістом мотиваційної сфери вчителя (готовність прийняти учня, таким, який він є), системою його цінностей, інтересів, переконань і соціальних установок. Операційну основу соціальної толерантності, на думку науковця, складають конкретні знання, вміння та здібності (знання про психологічні особливості людей, здатність спілкуватися з різними людьми, здатність контролювати процес спілкування та ін.) [3, 23-25].

Отже, під педагогічною толерантністю слід розуміти володіння вміннями та навичками толерантної взаємодії з усіма суб'єктами освітнього процесу; установку на толерантність як активну позицію щодо формування толерантності своєї особистості, особистості учнів та їх батьків; як якість особистості; як норма своєї поведінки, що представляє собою одну зі складових педагогічної етики. Педагогічна толерантність є соціальною категорією і проявляється в установці на прийняття іншої людини, на емпатійне розуміння, на відкрите і довірче спілкування.

Педагогічна толерантність виступає як інтегруюча форма, що несе в собі риси всіх видів і рівнів толерантності, яка визначається цілями, завданнями та особливостями педагогічної діяльності вчителя та усім різноманіттям педагогічних ситуацій, є професійно-особистісною якістю вчителя. Взаємодія учасників освітнього процесу можна представити у вигляді взаємовідносин у системах: педагог-педагог, педагог-учень, педагог-батьки і педагог, що впливає на відносини батьки-дитина.

У педагогічній діяльності взаємодія безпосередньо пов'язана з толерантністю. Толерантності будуть відповідати такі типи взаємодії, як діалог, співпраця, опіка; інто-

лерантності – придушення, індиферентність, конфронтація, конфлікт. У діалозі проявляється індивідуальність і досягається своєрідність іншого, бо саме діалогове взаємодія передбачає рівність позицій в спілкуванні. У структурі діалогової взаємодії переважають емоційно-вольові та когнітивні компоненти, які можуть бути охарактеризовані через високий рівень емпатії, почуття партнерства, вміння прийняти іншого таким, яким він є, відсутність стереотипності у сприйнятті інших, гнучкість мислення, вміння адекватно «приймати» (оцінювати) свою особистість. Співпраця передбачає спільне визначення цілей взаємодії, розподіл сил і засобів на основі можливостей кожного. У поведінці проявляється наступним чином: контактність, доброзичливість (відсутність агресії і самоагресії), відсутність тривожності, мобільність дій, ввічливість, терпіння, довірливість, соціальна активність. Опіка є видом взаємодії, також співвідносним з поняттям толерантності. Опіка має на увазі турботу, причому це піклування не принижує гідності опікуваного, будучи природною нормою суб'єкта та об'єкта. Даний тип взаємодії можливий тільки тоді, коли обидві сторони беруть одна від одної і терпимо один до одного ставляться. Даний рівень толерантних відносин характеризується наступними ознаками: емоційною стабільністю, високим рівнем емпатії, соціальною активністю, вмінням прийти на допомогу. Звідси можна припустити, що критеріями педагогічної толерантності повинні виступити мотивація на співробітництво, діалог, розвиненість механізму прийняття, розвиненість механізмів терпіння, асертивної поведінки (тобто, здатності людини не залежати від зовнішніх впливів і оцінок, самостійно регулювати власну поведінку і відповідати за неї). Навик толерантності як характеристики освіченої людини сприяє спокійному освоєнню будь-яких знань, занять і коректній, безконфліктній участі в будь-якій комунікації.

Сучасні умови розвитку суспільства висувають нові вимоги до педагога, що передбачають формування педагогічної толерантності. Необхідною умовою успішності педагогічної діяльності є прийняття дитини такою, якою вона є, прийняття самотності партнера по взаємодії. Толерантний педагог, завдяки особливій тактиці побудови своєї поведінки по відношенню до дітей, домагається більшої результативності. Проблеми, з якими стикається сучасна школа – ускладнення міжетнічних відносин, розшарування населення на «багатих і бідних», нетерпимість до людини іншої віри та ін – пояснюють практичний інтерес до досліджень в області толерантності.

Одним із соціальних інститутів, що сприяють формуванню засад толерантності, є освіта та виховання, в яких плідно використовується діалог, співпраця, повага між усіма суб'єктами освітнього процесу.

Зважаючи на все вищесказане, ми вважаємо, що комунікативна педагогічна толерантність може бути розглянута як професійно важлива якість майбутнього педагога, що впливає на ефективність його праці, а також на взаємини з усіма суб'єктами освітнього процесу з точки зору професійного становлення фахівця. Подальшої розробки потребують технології формування педагогічної толерантності у студентів на етапі їх професійної підготовки до подальшої фахової діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Братченко С. Л. Межличностный диалог и его основные атрибуты // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М., 1997. С. 201 – 222.

-
2. Комогоров П. Ф. Формирование толерантности в межличностных отношениях студентов высшего учебного заведения: дис... канд. пед. наук. Курган, 2000.-189 с.
 3. Поваренков Ю. П. Педагогическая толерантность как профессионально важное качество педагога: монография. – Архангельск: САФУ, 2014. – 159 с.
 4. Ситаров В. А. Педагогика и психология ненасилия в образовательном процессе . – М.: Академия, 2000. – 215 с.
 5. Чекмарева Т. Н. Толерантность – поиск мира и согласия в межличностном взаимодействии. Толерантность в теории. – Братск: ГОУ ВПО «БрГУ», 2011. – 171 с.
 6. Шеламова Г. М. Педагогические условия формирования толерантности учащихся профессионального лицея: автореф. дис... канд. пед. наук. – М., 2003. – 26 с.

